

دارالفنون در گزارش‌های علیقلی خان اعتضادالسلطنه (۱۲۸۳-۱۲۸۴)

● فاطمه قاضی‌ها

اشاره

اعتضادالسلطنه چهارمین رئیس دارالفنون و همزمان اولین وزیر علوم ایران بود. دوره ریاست او بر این مدرسه دوره درخشانی بود که در ماندگاری و دوام مدرسه نقش کلیدی داشت. در این مقاله گزارش‌هایی از عملکرد معلمان و برنامه‌های مدرسه در قالب ۹ سند ارایه شده است. خانم فاطمه قاضی‌ها، سندپژوه سختکوش معاصر متناسب با اسناد به معرفی معلمان مدرسه مذکور هم پرداخته‌اند. که در ذیل شرح و بازخوانی آنها ارائه می‌شود.

این مقاله عبارت است از ۹ سند یا گزارش مربوط به سال‌های ۱۲۸۳-۱۲۸۴ ه.ق. که تحت عنوان سند شماره یک تا نه تقدیم علاقمندان می‌شود. این گزارش‌ها مربوط به زمانی است که اعتضادالسلطنه وزیر علوم و رئیس دارالفنون بوده و جعفرقلی خان (نیرالملک) دارالفنون را اداره می‌کرده است. اسناد مورد اشاره ممه‌ور به مهر جعفرقلی خان و مهر تأیید اعتضادالسلطنه است که برای ناصرالدین‌شاه ارسال می‌شد. با تأسیس و شروع فعالیت دارالفنون، ریاست آن بر عهده میرزا محمدعلی خان^۱ (اولین وزیر امور خارجه ناصرالدین‌شاه) قرار گرفت و علت این بود که چون معلمان مدرسه بیشتر خارجی بودند، وزیر دول خارجه مدرسه را تابع وزارت خارجه می‌دانست و ریاست خود را بر آن تحمیل کرد. ولی او سی چهل روز بعد در ۱۸ ربیع‌الثانی ۱۲۶۸ یعنی یک ماه بعد از قتل امیرکبیر^۲ درگذشت.^۳

۱. بعد از آن که معلمین مدعو اطریشی به دارالخلافه رسیدند و طرف شرقی مدرسه مبارکه نیز تمام شد، روز یکشنبه پنجم ماه ربیع‌الاول این سال یکصد نفر از اولاد شاهزادگان عظام و امرا و اعیان و رجال دولت که برای تحصیل در این مدرسه منتخب شده بودند، به توسط میرزا محمدعلی خان وزیر دول خارجه، شرفاندوز خاک پای مبارک شده بعد از آن به مدرسه مبارکه آمده به میمنت شروع به تحصیل کردند و در این روز دارالفنون افتتاح یافت و حسب‌الرسوم تشریفات معمول عمل آمد... (ر.ک.) محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، مرآت البلدان، به کوشش عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، تهران، مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، جلد دوم و سوم، ص ۱۰۸۰

۲. قتل امیر در تاریخ ۱۷ ربیع‌الاول ۱۲۶۸ وقوع یافت (یحیی آربین پور، ۱۳۷۲، از صبا تا نیما، تهران: انتشارات زوار، ج ۱، سالنامه، ص ۴۱۵).

۳. یغمائی، اقبال، مدرسه دارالفنون، مجله یغما، شماره ۲۴۹، خرداد ۱۳۴۸، ص ۴۹.

پس از او عزیزخان مکرری (سردارکل)^۱ به‌عنوان دومین رئیس دارالفنون منصوب شد. و دلیل آن بود که چون در آغاز تأسیس بیشتر رشته‌های دارالفنون مربوط به فنون نظامی، توپخانه، سواره نظام، پیاده نظام و امثالهم بود عزیزخان مکرری، آجودان‌باشی کل عساکر اداره دارالفنون را وظیفه خود می‌دانست و پس از درگذشت وزیر خارجه، اداره دارالفنون تحت نظر وی قرار گرفت. عزیزخان مکرری علاوه بر وظایف نظامی و قشونی که به‌عهده داشت و گزارش آنها را به اطلاع ناصرالدین‌شاه می‌رساند، گزارش فعالیت‌ها و اقدامات انجام شده در مدرسه را در ضمن این گزارش‌ها و گاهی به‌طور جداگانه برای ناصرالدین‌شاه ارسال می‌کرد.^۲ ولی به‌علت اشتغال زیاد عزیزخان مکرری به امور قشونی، رضاقلی‌خان هدایت معروف به‌الله‌باشی مدرسه را اداره می‌کرده است و این وظیفه تا سال‌ها بعد و تا زمان اعتضادالسلطنه ادامه داشته است.^۳ در واقع نظامت

↑ اعتضادالسلطنه

مدرسه با رضاقلی‌خان هدایت‌الله‌باشی بود و این انتخاب به میل ناصرالدین‌شاه بود، چه او را به جهت اینکه محمدشاه وی را‌الله‌عباس‌میرزا فرزند خود قرار داده بود (عباس‌میرزا ملک‌آرا) مرد امینی می‌دانست.^۴ رضاقلی‌خان مدت هجده سال عهده‌دار این مهم بود. اما چون عزیزخان مکرری به سمت زنجان مأموریت یافت، اداره امور مدرسه به‌عهده میرزا محمدخان امیرتومان موکول شد^۵ و پس از وی اداره امور این امر به علیقلی‌خان اعتضادالسلطنه واگذار گردید.

ریاست اعتضادالسلطنه

چون گزارش‌های این مجموعه، از طرف اعتضادالسلطنه است به شرح مختصری از بیوگرافی وی اشاره می‌شود.

علیقلی‌میرزا اعتضادالسلطنه پسر پنجاه‌وچهارم فتح‌علی‌شاه در سال ۱۲۷۴ ه.ق.

۱. عزیزخان مکرری از جمله رجال معروف دوره قاجاریه است که در لشکرکشی محمدشاه از سران سپاه بود، در زمان صدارت امیرکبیر آجودان‌باشی کل عساکر و در حقیقت فرمانده کل قوا بود و در سال ۱۲۶۹ به لقب سردار کلی ملقب گردید، ولی در زمان میرزا آقاخان نوری و با دسائس او به فرمان شاه عزل و در سال ۱۲۸۷ در هشتاد سالگی درگذشت. (ر.ک. مهدی بامداد، ۱۳۷۱، شرح حال رجال ایران، تهران، زوار، ج ۲، صص ۳۳۵ - ۳۲۶)

۲. همان

۳. قاضی‌ها، فاطمه، ۱۳۶۸، دارالفنون، گنجینه، دفتر دوم، ص ۱۲۴

۴. حسین مجبوی اردکانی، ۱۳۷۰، تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ج ۱، ص ۲۶۵

۵. مهدی بامداد، ۱۳۷۱، شرح حال رجال ایران، تهران، زوار، ج ۳، ص ۲۱۹.

به ریاست دارالفنون منصوب و در سال بعد با حفظ این سمت به وزارت علوم نیز منصوب گردید.^۱ یکی از اقدامات شایسته او اعزام تعدادی از شاگردان تحصیل کرده دارالفنون به اروپا بود و چون در این تاریخ ناصرالدین شاه، حسن‌علی خان گروسی (امیرنظام) را به سفارت مخصوص به دربار فرانسه و انگلیس فرستاده بود، وزیر علوم ۴۲ نفر از این محصلین را برای کسب تخصص روانه پاریس کرد، البته با سرپرستی و نظارت حسن‌علی خان گروسی وزیر مختار.^۲ گفتنی است اعتضادالسلطنه که شخصیتی بسیار جدی داشت، زمانی که این دانشجویان از فرنگ باز می‌گشتند، آنها را به حضور خود طلبیده و شخصاً با آنها جواب و سؤال و مصاحبه می‌کرد.^۳ مهدی بامداد نیز در این مورد شرح جالبی نقل نموده است، که نگارنده خواندن آن را به علاقمندان توصیه می‌کند.^۴

محمد حسن خان اعتمادالسلطنه در ارتباط با انتصاب اعتضادالسلطنه می‌نویسد:

نواب مستطاب والا شاهزاده آزاده علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه بن خاقان مغفور فتحعلی شاه طاب‌الله تراه که عالمی یگانه و جامع جمیع مراتب علمیه می‌باشند، اگر چه در سنه ۱۲۷۲ رسماً به وزارت علوم و صنایع برقرار شدند، ولیکن از ابتدای ایجاد مدرسه هر کس رئیس بود در حل و عقد امور به دستورالعمل نواب معظم‌الیه رفتار می‌کرد.^۵

اعتضادالسلطنه وزیر علوم چنان‌که از متن اسناد بر می‌آید به طور مداوم به مدرسه سرکشی می‌کرده و وضعیت معلمین و متعلمین را از نزدیک مورد سنجش قرار می‌داده است، همین‌طور در برگزاری امتحانات شخصاً نظارت داشته و حضور می‌یافته و از شاگردان مصاحبه و امتحان به عمل می‌آورده است و در صورت مشاهده اهتمام و سعی از جانب متعلمین آنان را مورد تحسین و تشویق قرار می‌داده و در غیر این صورت تنبیه در مورد آنان اعمال می‌گردیده است.

از آنجا که اعتضادالسلطنه وزیر علوم هم بود عملاً مدرسه را رضاقلی هدایت اداره می‌کرد، پس از او پسرش علیقلی خان مخبرالدوله رئیس دارالفنون شد ولی چون به فرنگ اعزام شد برادرش جعفرقلی خان نیرالملک به اداره دارالفنون پرداخت. اعتضادالسلطنه

۱. قاضی‌ها، همان

۲. بامداد، مهدی، همان، ج ۲، ص ۴۴۳

۳. قاضی‌ها، فاطمه، همان، سند شماره ۵ صص ۱۲۶-۱۲۵

۴. مهدی بامداد، همان، ص ۴۴۲.

۵. محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، مرآت البلدان، به کوشش دکتر عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، تهران، انتشارات دانشگاه تهران جلد ۳ و ۲ ص ۱۰۸۱

۶. رضاقلی خان امیرالشعراء متخلص به هدایت هزارجریبی مازندرانی که از امرای زمان محمدشاه بود و شرح مسافرت و سفارتش به خوارزم مشهور است. بعد از مراجعت از خوارزم، به نیابت وزارت علوم و ریاست مدرسه مبارکه دارالفنون نایل و مدت هجده سال با کفایتی تمام و درایتی عالی در این منصب برقرار بود. بعد از آن، منصب لته‌باشی گری و لبعهد مظفرالدین میرزا به وی تفویض شد. لذا به آذربایجان رفته چند سال در آنجا به این خدمت مشغول و بعد به دارالخلافه مراجعت کرده در سال ۱۲۸۸ درگذشت. وی دایم به تصنیف کتابی و تألیف دفتری مشغول و تألیفاتش بسیار است. از وی دو پسر ماند: یکی علیقلی خان ملقب به مخبرالدوله که از معلمان اول دارالفنون بود و بعد وزیر تلگراف شد، پسر دوم جعفرقلی خان نیز از شاگردهای اول مدرسه و از متعلمین علم هندسه و ریاضی و در فنون مزبوره تحصیل کامل نموده و در زبان فرانسه به درجای بالا رسید. جعفرقلی خان نیز پیوسته در طریق ترقی و از روی امتحان و قابلیت ارتقاء جسته حالا رئیس مدرسه دارالفنون و در نظام رتبه سرتیپی اول و حمایل و نشان این رتبه را دارا می‌باشند. (ر.ک. همان)

↑ تابلو نقاشی از
اعتضاد السلطنه و
ملازمانش

شاهزاده‌ای فاضل و صاحب تألیفاتی چند بود که در سال ۱۱۹۸ خورشیدی متولد و در شب عاشورای سال ۱۲۵۹ درگذشت. مصحح کتاب *تاریخ نگارستان* درباره مرگ او و خوابی که هجده سال قبل از آن در این باره دیده شده بود می‌نویسد:

شب عاشورای ۱۲۹۸^۱ اعتضاد السلطنه درگذشت، شاهزاده‌ای که خداوند محاسن اخلاق و مکارم اوصاف بود و در فضل و دانش به روزگار خود تک. روز عاشورا به حضرت عبدالعظیم بردند نزدیک آب متکا دسته سینه‌زنی که از امامزاده به شهر می‌آمد جنازه را گرفته برگشت در ضمن تعزیه‌داری بود تابوت را برده پای منبر گذاردند. از غرائب اینکه شهرت داشت که این احوال را کسی به خواب دیده و ملا آقای دربندی در کتاب خود نوشته بود. مخبر السلطنه گوید فرستادم کتاب را آوردند، هجده سال پیش از مرگ شاهزاده چاپ شده بود، کسی خواب دیده بود شاهزاده در گذشته مرده او را به عبدالعظیم می‌برند و در تابوت معذب است، در آب متکا روضه‌خوانی ست، شاهزاده از تابوت گریخته پناه به منبر می‌برد و معذبین وارد حوزه روضه‌خوانی نمی‌شوند.^۲

۱. در اصل سال ۱۲۹۹ نوشته که اشتباه است.

۲. احمد بن محمد غفاری کاشانی، ۱۴۰۴ ه. ق. تاریخ نگارستان، با تصحیح و تتمیم مرتضی مدرس‌سی گیلانی، تهران، انتشارات حافظ، صص ۴۹۲-۴۹۱

خبر مرگ اعتضادالسلطنه را یحیی‌خان معتمدالملک به‌طور کتبی به ناصرالدین‌شاه نوشت و ناصرالدین‌شاه در حاشیه نامه چنین نگاشت:

«صبح دوشنبه روز عاشورا که از خواب برخاسته بودم، این عریضه را آقا بشارت آورد، گفت یحیی‌خان داده است، باز کردم... مدتی شاهزاده ناخوش بود، سینه‌اش تنگ و گرفته بود، بسیار حیف شد. سنه ۱۲۹۸ هجری لوی ٹیل»^۱.

↑ جعفرقلی‌خان
نیرالملک

پس از درگذشت اعتضادالسلطنه، علی‌قلی‌خان مخبرالدوله با داشتن سمت وزیر تلگراف، وزارت علوم را نیز به‌عهده گرفت. اما چون گزارش‌های معرفی شده دارالفنون در این مقاله ممه‌ور به مهر جعفرقلی است، لازم دیده شد که وی نیز هر چند کوتاه معرفی شود. جعفرقلی‌خان نیرالملک پسر دوم رضاقلی‌خان هدایت، معروف به الله‌باشی در سال ۱۲۴۷ ه.ق. متولد و در سال ۱۲۶۸ ه.ق. در حالی که پدرش ناظم دارالفنون بود وارد این مدرسه شده و در رشته مهندسی فارغ‌التحصیل شد. جعفرقلی‌خان در سال ۱۲۷۸ ه.ق. به‌جای پدر به ریاست دارالفنون انتخاب شد و تا سال ۱۳۱۲ ه.ق. به مدت ۳۳ سال عهده‌دار این سمت بود و به نام «خان‌رئیس» نیز معروف بود. از سال ۱۲۹۲ ه.ق. الی ۱۲۹۹ نیز علاوه بر ریاست دارالفنون، نیابت وزارت علوم را برعهده داشت. در سال ۱۳۰۲ ه.ق. ملقب به نیرالملک و در سال ۱۳۱۳ ه.ق. به سمت وزارت علوم

منصوب و با حفظ سمت وزیر علمی، اداره دارالفنون را برعهده داشت، تا اینکه در سال ۱۳۱۵ ه.ق. پسرش رضاقلی‌خان (نیرالملک دوم) را رئیس مدرسه کرد و خودش نیز تا سال ۱۳۲۳ ه.ق. وزیر علوم بود و در سال ۱۳۳۳ ه.ق. در تهران درگذشت. گزارش‌های جعفرقلی‌خان نیرالملک از دارالفنون که در این مقاله به معرفی آنها پرداخته شده قبل از گرفتن لقب نیرالملکی او بوده و همانطور که ملاحظه می‌شود ممه‌ور به مهر جعفرقلی و مهر تأیید اعتضادالسلطنه است.^۲ این گزارش‌ها راجع به وضعیت عمومی دارالفنون و موضوعاتی است از این قبیل اینکه کدام معلم چه درس داد و چه کرد و کدام شاگرد در درس اهتمام داشت و نمره خوب گرفت و کدام شاگرد تسامح داشت و تنبیه شد، آن هم چه تنبیهی، با تازیه‌انه در صحن مدرسه و یا دو ساعت به قراول افتادن.

معلمانی که در این گزارش‌ها بیشتر از آنها نام برده شده و در آن برهه (۱۲۸۳-۱۲۸۴) بیشترین فعالیت را در دارالفنون داشته‌اند، به‌طور اجمالی و به ترتیبی که در گزارش‌های موجود ذکر عملکردشان درج شده، معرفی می‌شوند:

۱. فاطمه قاضی‌ها، همان، ۱۲۸.

۲. همان

۳. هاشمیان، احمد، ۱۲۸۵، نخستین رئیس‌ان مدرسه دارالفنون، مجله: گنجینه اسناد، شماره ۶۲، ISC، ص ۲۰۴

میرزا کاظم
پس از اینکه رشته
علوم فیزیک و
شیمی و طبیعی
را در فرانسه به
پایان رساند، به
ایران بازگشت و در
دارالفنون معلم شد

♦ **میرزا کاظم معلم حکمت طبیعی.** یکی از معلمینی که در هر ۹ گزارش و سند ارائه شده در این مقاله نام و نحوه تدریس او مندرج است، میرزا کاظم محلاتی است. وی در سال ۱۲۴۸ ه.ق. متولد شد. او از نواده‌های خواجه نصیرالدین طوسی بود و مادرش، متخلص به «انور» زنی عارفه و اهل دین بود. میرزا کاظم پس از تأسیس دارالفنون. در اولین دوره در رشته علوم طبیعی و داروسازی به تحصیل پرداخت. او زبان فرانسوی را به خوبی آموخت در تمام مدت تحصیل شاگردی ممتاز و برجسته بود که بارها به گرفتن نشان و مدال سرافراز شد. وی در سال ۱۲۷۵ ه.ق. یکی از ۴۲ شاگردی بود که توسط دولت ایران به اروپا اعزام شد. او در مسیر سفر به اروپا، به دیگر محصلان زبان فرانسوی یاد می‌داد تا پس از رسیدن به فرانسه و شروع به تحصیل از آموختن باز نمانند. در پاریس از همه کوشاتر بود، چنان که دیری نگذشت که همه استادانش به قابلیت و استعداد تحسین انگیزش واقف شدند و او را ممتاز اعلام کردند. میرزا کاظم پس از اینکه رشته علوم فیزیک و شیمی و طبیعی را در فرانسه به پایان رساند، به ایران بازگشت و در دارالفنون معلم شد. او از همه استادان دارالفنون، حتی از تمام معلمان اروپایی به دانش برتر بود. از برکت وجود وی علم شیمی و داروسازی در ایران شناخته و تا اندازه‌ای رایج شد. میرزا کاظم، در بیشتر کشورهای اروپا از شهرت علمی برخوردار بود، به طوری که در سال ۱۳۱۲ ه.ق. آکادمی فرانسه فرمان عضویت افتخاری و نشان مخصوص برای او فرستاد. وی زبان‌های فارسی، عربی و فرانسوی را به خوبی و کمال می‌دانست. میرزا کاظم، در طی ۴۰ سال خدمات فرهنگی پربرکتش چندین مجلد کتاب علمی معتبر نوشت که سالیان دراز دارالفنون تدریس می‌شد. این معلم با فضیلت تا سال ۱۳۱۳ ه.ق. که آخرین سال زندگی اوست، باشور و شوق تمام در دارالفنون، حکمت طبیعی درس می‌داد. از سال ۱۳۲۰ ه.ق. فرزندش دکتر محمود شیمی، آخرین فرزند میرزا کاظم در این مرکز علمی کار پدر را دنبال کرد.^۱

♦ **شیخ محمد صالح.** در اسناد از او تحت عنوان «عالیجناب شیخ محمد صالح» نام برده شده و در گزارش‌های (۱ الی ۹) این مجموعه فعالیت‌های او درج شده است. او مردی زاهد و مقدس بود و او را برای این انتخاب کرده بودند که به بیست نفر از شاگردان مدرسه که در فارسی و عربی چندان مهارتی نداشتند درس بدهد، به علاوه برای احترام شعائر مذهبی و احتمالاً برای جلوگیری از سوءتفاهم مردم، همه روزه شاگردان نماز ظهر و عصر را به صورت جماعت و با اقتدای به او ادا می‌کردند. وی از اولاد شیخ زاهد گیلانی بود که با برادرش

۱. برای آگاهی بیشتر در مورد این استاد فاضل ر.ک. یغمایی، اقبال، یاد از معلمان دارالفنون، ماهنامه آموزش و پرورش، دوره چهل و هفتم، شماره ویژه، مهر ۱۳۵۷، صص ۱۴۰-۱۳۸

مسیو کنستان
در دارالفنون به
سمت معلم نقاشی
پذیرفته شد و تا
آخر عمر بدین
سمت اشتغال
داشت

میرزا طاهر شعری از اصفهان به طهران آمدند.^۱ میرزا طاهر به تحصیل ادامه داد و به خواست اعتضادالسلطنه کتابی ۵ جلدی بنام **گنج شایگان** نوشت.

♦ **مسیو کنستان فرانسوی معلم نقاشی.** او نیز یکی از معلمان فعال در دو سال مزبور بود که نحوه تدریس و آمد و شد او در همه اسناد این مجموعه (شماره‌های ۱ الی ۹) درج شده است. کنستان فرانسوی بود و به همراه دو دختر خود که دو تن از محصلین اعزامی زمان ناصرالدین‌شاه با آنها از دواج کرده بودند با خانواده خود به تهران آمده بود. تخصص وی نقاشی روی ظروف چینی بود و چون امکان کار او در تهران نبود در دارالفنون به سمت معلم نقاشی پذیرفته شد و تا آخر عمر بدین سمت اشتغال داشت. وی در سال ۱۲۸۸ ش درگذشت و به جای او میرزا علی اکبرخان کاشانی نقاش باشی (مزین‌الدوله) معلم نقاشی مدرسه گشت.^۲

♦ **میرزا رضاخان معلم طب.** او نیز از اطباء بسیار برگزیده‌ای بود که نام و نوع فعالیتش در دارالفنون در «اسناد شماره‌های ۲ الی ۹» این مجموعه درج شده است. وی از دانش‌آموختگان دارالفنون بود که مدت چهار سال ونیم، نزد دکتر پولاک مشغول به آموختن طب گردید.^۳ او در سال ۱۲۷۳ ه.ق. برای ادامه تحصیل به فرانسه اعزام و به میرزا رضای دکتر معروف شد. نامبرده پس از دریافت دانشنامه دکترای پزشکی خویش از دانشکده پزشکی پاریس در سال ۱۲۷۷ ه.ق. به ایران بازگشت و به‌عنوان پزشک مخصوص ظل‌السلطان^۴ برگزیده شد. در سال ۱۲۷۸ ه.ق. که محمدرحیم‌خان علاءالدوله به ریاست هیأتی برای تعزیت درگذشت سلطان عبدالمجیدخان و تهنیت جلوس سلطان عبدالعزیزخان به سمت سفارت کبری مأمور دربار دولت عثمانی گردید. یکی از همراهان او میرزا رضای دکتر علی آبادی بود که به سمت پزشک هیأت مزبور انتخاب شده بود.^۵

♦ **دکتر شلیمر.**^۶ وی تا سال ۱۲۸۳ ه.ق. معلم طب دارالفنون بود. پس از وی میرزارضا که از شاگردان او بود، جانشین شلیمر شد و از این به بعد شلیمر آزادانه به طبابت

۱. حسین محبوبی اردکانی، همان ص ۲۸۴

۲. همان، ص ۲۸۳

۳. مهدی بامداد، همان، ج ۵، ص ۹۷

۴. مسعود میرزا ظل‌السلطان، پسر ارشد ناصرالدین‌شاه و حاکم اصفهان

۵. مهدی بامداد، همان.

۶. دکتر شلیمر از فضلاء اطباء و حکیمی مجرب، صاحب تصنیفات عالمانه (مرات ۱۰۸۴)، وی اصلاً هلندی و از بهترین و معروف‌ترین طبیبان اروپایی است که تا آن زمان بایران آمده و بدولت ایران خدمت کرده بودند. دکتر شلیمر پیش از تأسیس دارالفنون به ایران آمد و چندی در رشت مقیم بود و در نواحی طالش بمطالعه و معالجه مرض جذام اشتغال داشت و در سال ۱۲۶۷ گوساله دوسری را در رشت تشریح کرد. پس از آنکه دکتر پولاک طبیب مخصوص ناصرالدین‌شاه شد از دکتر شلیمر برای تدریس طب در دارالفنون استفاده نمودند (حسین محبوبی اردکانی، همان، ص ۲۷۷)

در ایران مشغول گشت. همچنین کتاب **جلاءالعیون** در کحالی را زمانی که میرزارضا شاگرد دارالفنون بود به اتفاق محمدحسین قاجار ترجمه و منتشر کردند.^۱ محمد حسن خان اعتمادالسلطنه در خاطرات خود می نویسد: «مرحوم میرزارضای دکتر در علم طب فرنگی عالمی یگانه و دکتری بی نظیر بود.»^۲ میرزارضا علاوه بر تدریس طب و شاید به منظور تهیه دروس خود چند کتاب هم در علم طب ترجمه و تألیف کرده که از آن جمله کتاب **پاتولوژی** (علم الامراض) تألیف گوپزل است که به چاپ نرسیده است. از شاگردان معروف میرزارضای دکتر، میرزاعلی اکبرخان نفیسی ناظم الاطباء، دکتر ابوالحسن خان و سید احمد نصرالاطبا می باشند. وی در سال ۱۲۹۴ ه.ق. درگذشت.^۳

♦ میرزا عبدالغفار نجم الملک و نجم الدوله بعدی. وی که نوع فعالیتش

در اسناد (۲ الی ۹) این مجموعه درج شده است، فرزند مرحوم آخوند ملاعلی محمداصفهانی دارای فضایل و علوم عالیه ورتبه منجم باشی گری شاه و معلم کل علوم ریاضی^۴ بود. وی در سال ۱۲۵۵ ه.ق. برابر ۱۲۱۸ ه.ش. در اصفهان تولد یافت. از آغاز تأسیس دارالفنون در این کانون علمی به تحصیل پرداخت و از برکت هوش سرشار و کوشش بسیار، چون پدرش در علم ریاضی صاحب نظر و نامور و به اخلاق پسندیده شهره شد.^۵ به طوری که در همان اوایل تأسیس مدرسه یعنی در سال ۱۲۷۶ ه.ق. کتابی به نام **حل ما لا ینحل**، در جواب مسائل لاینحل آخر **خلاصة الحساب**، مرحوم شیخ بهائی رحمه الله علیه تألیف و چاپ کرد.^۶ علاوه بر این در موسیقی نظری بزرگترین دانشمند زمان خود گردید. علی قلی میرزا اعتضادالسلطنه چون عبدالغفار را دانشمند یافت، او را به معلمی علوم ریاضی دارالفنون برگزید و به پاداش خدمات شایانی که در پیشرفت تحصیل شاگردان از خود بروز داد، اول لقب نجم الملک و پس از چندی لقب نجم الدوله برای او از شاه گرفت. میرزاعبدالغفار نجم الدوله هفتاد و یک سال عمر کرد و در سال ۱۳۲۶ ه.ق. درگذشت و در صفائیه حضرت عبدالعظیم مدفون شد.^۷

↑ میرزا عبدالغفار نجم الملک

۱. کیانفر، جمشید، نهضت ترجمه و دارالفنون، تهران پیک نور، شمار ۹، ۱۳۸۴، بهار، ص ۸۸
۲. محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، همان، ص ۱۰۸۵
۳. مهدی بامداد، همان
۴. محمد حسن خان اعتمادالسلطنه، همان.
۵. یغمائی، اقبال، مدرسه دارالفنون، مجله: یغما، شماره ۲۶۳، مرداد ۱۳۴۹، ص ۳۰۱
۶. حسین محبوبی اردکانی، همان ص ۲۸۵
۷. یغمائی، اقبال، همان

♦ **موسیو فرانسیس کارلیان.** وی در اسناد شماره‌های (۸،۷،۶،۴،۲،۱) و (۹) این مجموعه تحت عنوان معلم فرانسه مطرح شده است به دستور ناصرالدین شاه و از طریق فرخ‌خان امین‌الدوله به ایران آمد. بدیهی است که در بین شاهان معاصر ایران، ناصرالدین شاه علاقه زیادی به علم و هنر عکاسی داشت، پس طی سال‌های ۱۲۷۳ تا ۱۲۷۵ ه.ق. (۱۸۵۷ تا ۱۸۵۹ میلادی) از فرخ‌خان امین‌الدوله که در آن دوران برای مذاکرات مربوط به مسئله هرات به‌عنوان سفیر فوق‌العاده ایران در اروپا مأموریت داشت خواسته شد تا در ضمن این مأموریت به استخدام گروهی از کارشناسان زبده که در زمینه‌های مختلف فنی و آموزشی از مهارت و کارآیی کافی برخوردار باشند و از جمله عکاس حرفه‌ای اقدام نماید. به دستور شاه بر اساس عدم ناخشنودی وی از عملکرد کارشناسان فرنگی تا آن زمان، به فرخ‌خان امین‌الدوله تذکر داده می‌شود که در انتخاب این افراد دقت لازم را به عمل بیاورد. در اجرای این مأموریت فرخ‌خان امین‌الدوله فرانسیس کارلیان (Francis Carhian) را برای رواج علم عکاسی - آموزش عکاسی - در ایران استخدام می‌کند. با ورود کارلیان به ایران ناصرالدین شاه عکاسی را از او فراگرفت. سپس آقارضا عکاس‌باشی و خود ناصرالدین شاه نیز نزد کارلیان به آموختن عکاسی پرداختند و این سرآغازی بود بر آموزش علم عکاسی در ایران^۱. لازم به توضیح است که در اسناد این مجموعه، همه‌جا موسیو کارلیان معلم زبان فرانسه معرفی شده است.

♦ **ژول ریشار معروف به موسیو ریشارخان** که در اسناد شماره‌های ۸،۷،۶،۴،۳،۲،۱ و ۹ از این مجموعه، نحوه تدریس مربوط به او در آنها مندرج است، در سال ۱۸۱۶ در فرانسه متولد و در تاریخ دوم رجب ۱۲۶۰ ه.ق. برابر با ۱۸ ژوئیه ۱۸۴۸ میلادی از طریق بندر مarse، استانبول، ترابوزان و از راه تبریز و در سی‌ودو سالگی وارد تهران شد. در ادامه یک سال بعد وزیر مختار انگلیس در ایران ژول ریشار را به محمد شاه معرفی و محمد شاه وی را به حضور پذیرفته و از او می‌خواهد که از او عکس بگیرد.^۲ با استقبال محمدشاه از هنر پرچادبه، موسیو ریشار و همچنین بعدها عنایت و علاقه ناصرالدین شاه به امر عکاسی، ژول ریشار در دربار قاجار از جایگاه ویژه‌ای برخوردار گردید. در این رابطه می‌توان اذعان کرد که شاهان قاجار بدون شک عامل ورود زود هنگام عکاسی به ایران بوده و موسیو ریشار نیز از پیشگامان عکاسی در ایران است.^۳

۱. رک. سلماسی، کاتیا، سایه‌ای در عکاسی ایران، مجله: بخارا، شماره ۳۵، فروردین ۱۳۸۳، (صص ۲۲۸ - ۲۱۹)

۲. رک. عدل، شهریار و ذکا، یحیی، آغاز عکاسی در ایران و نخستین عکاس‌ها، ایران نامه، شماره ۲۹، ۱۳۶۸، صص ۷۱ - ۶۹

۳. عرب، سمیرا، ۱۳۸۶، رشد، آموزش هنر، شماره ۱۰، ص ۳۸

موسیو ریشار
بعد از اینکه
مسلمان شد
نام خود را
تغییر داده
رضا گذاشت
و میرزا رضا نامیده
شد

به هر حال در زمان انتخاب معلمان دارالفنون میرزا تقی خان امیر کبیر علاوه بر دعوت از معلمان اطریشی، برای تکمیل تعداد استادان و درس‌های دارالفنون از میان اتباع فرنگی که در خدمت دولت ایران بودند و همچنین مترجمان دولتی و نیز ایرانیانی که در فرنگستان درس خوانده بودند، کسانی را برای تدریس و یا مترجمی معلمان خارجی برگزید که موسیو ریشار یکی از آنها بود.^۱ با افتتاح دارالفنون، ریشار معلم زبان فرانسه شد و مترجم او در آنجا میرزا عبدالوهاب یزدی بود.^۲ موسیو ریشار بعد از اینکه مسلمان شد نام خود را تغییر داده رضا گذاشت و میرزا رضا نامیده شد. همچنین در سال ۱۲۸۸ از طرف ناصرالدین شاه لقب خانی به او داده شد و ازین تاریخ به بعد معروف به ریشارخان و یا میرزا رضاخان گردید.^۳ ولی در اسناد این مجموعه ریشار معلم انگلیسی بوده و کارلیان به تدریس فرانسه اشتغال داشته است. لازم به توضیح است که چون نگارنده، در شماره اول و دوم این مجله مقاله ژول ریشار را ارائه داده‌ام، به همین کوتاه راجع به وی بسنده و علاقمندان به آن شماره ارجاع داده می‌شوند.

♦ **محمود آقا معلم پیاد نظام.** او نیز یکی از معلمان دارالفنون است که مطالبی راجع به تدریس او در اسناد شماره‌های ۲ و ۴ الی ۹ این مجموعه درج شده است. وی فرزند حاجی محمدآقا پس از مدتی تحصیل به جهت تکمیل تحصیلات خود به فرنگستان رفت و بعد از مراجعت به معلمی پیاده‌نظام مدرسه سرافراز و پس از دو سال به سرهنگی فوج خلیج مفتخر و بعد مرحوم شد.^۴ محمود آقا به شاگردان دارالفنون، مشق حرکت افواج، مشق باطالیان و مخبران و نیز مباحثی همچون خدمات داخله، خدمات سفر، حمل و نقل قورخانه و آذوقه، نقشه‌کشی و اطلاعات جنگی می‌آموخت. افزون بر این، امر مشق افواج قاهره را بر عهده داشت. وی در زمان ریاست اعتضادالسلطنه بر دارالفنون کتاب‌هایی در زمینه علوم و فنون نظامی به رشته تحریر در آورد. آثاری همچون **مشق سرباز و مخبران، مشق باطالیان، کتاب تیراندازی، کتاب تکالیف سفر جنگ، کتاب قراول، کتاب خدمات داخله، کتاب جغرافی** و غیره نیز از اوست.^۵

۱. فریدون آدمیت، ۱۳۶۲، امیر کبیر و ایران، تهران: خوارزمی، ص ۳۶۲

۲. آدمیت، همان، ص ۳۸۹.

۳. مهدی بامداد، همان، ج ۲، صص ۴۴-۴۵

۴. محمد حسن خان اعتمادالسلطنه، همان ص ۱۱۰۱

۵. اکبر فلاحی، غلامحسین رحیمی، بهار و تابستان ۱۳۹۲، دارالفنون و نقش و جایگاهش در علوم و فنون نظامی در عصر ناصری، تاریخ علم، دوره ۱۱، شماره یک، ص ۶۶ و با استفاده از اسناد شماره‌های ۳۱۱۱-۲۹۵، ۳۳۴۴-۲۹۵ از آرشیو اسناد، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.

ذوالفقار خان در
هنگام سفر برای
تهیه نقشه سیستان
کتابی نوشته به نام
جغرافیای نیمروز که
روزنامه سفرش به
سیستان بود

♦ **ذوالفقار خان** **سرهنک**. وی آخرین معلم معرفی شده در این مقاله است که فقط در سند شماره ۹ این مجموعه به فعالیت او اشاره شده است. وی از دانش‌آموختگان دوره اول دارالفنون در رشته علم هندسه بود. در ایام تحصیل از جمله دانش آموزشی بود که با همکاری میرزا زکی مازندرانی، زیر نظر کرشیش^۲ نقشه تهران را ترسیم کردند.^۳ ذوالفقار خان فرزند رمضان خان، یکی از شاگردان موفق دارالفنون بود که به منصب سرهنگی فوج مهندس برقرار و مدت‌ها مأمور سیستان و بلوچستان بود.^۴ یکی از آثار ذوالفقار خان نقشه سیستان است. او نقشه سیستان را در فاصله سال‌های ۱۲۸۸ تا ۱۲۹۰ ق. در مدت یک سال و سه ماه ترسیم کرد. سبب ترسیم نقشه اختلافاتی بود که بر سر تعیین مرز سیستان با افغانستان پیش آمده بود و ناصرالدین‌شاه ذوالفقار خان را مأمور کرد تا نقشه‌ای از سیستان و مرز آن تهیه کند. ذوالفقار خان در هنگام سفر برای تهیه نقشه سیستان کتابی نوشته به نام **جغرافیای نیمروز** که روزنامه سفرش به سیستان بود و حاوی اطلاعاتی در تکمیل توضیحات نقشه است.^۵ یک سال قبل از ترسیم نقشه سیستان، ذوالفقار خان نیز در رشت و به دستور ناصرالدین‌شاه قاجار و پی‌گیری حاکم وقت آنجا، میرزا عبدالوهاب خان آصف‌الدوله، نقشه رشت را ترسیم کرد و آن‌طور که در پایین آن نوشته در طول نه‌ماه و هشت‌روز به پایان برده است.^۶ در سال ۱۲۸۳ ه.ق. به دستور اعتضادالسلطنه وزیر علوم، یکصد و پنجاه نفر سرباز از ملایر گرفتند و ذوالفقار خان سرهنک مهندس، به تمرین و تعلیم و فنون جدید آنها پرداخت و پس از چندی در علوم و فوننی همچون، قلعه‌سازی، و غیره به‌خصوص در ساختن خمپاره زمینی و آتش زدن آن به نیروی الکتریسته توانا و ماهر شدند و این امر ادامه یافت.^۷ همچنین پل پلور (در جاده هراز)، در زمان ناصرالدین‌شاه با نظارت او ساخته شده است.^۸

۱. بعضی منابع او را محلاتی و بعضی دیگر کرمانی معرفی کرده‌اند.

۲. موسیو کرشیش نساوی (اطریشی) معلم علم توپخانه (محمد حسن خان اعتمادالسلطنه، همان، ص ۱۰۸۴)

۳. کیانفر، جمشید، همان، ص ۸۶

۴. محمد حسن خان اعتمادالسلطنه، همان ص ۱۰۸۷

۵. ر.ک. سلطانی، سینا، فصلنامه علمی ترویجی اثر، تهران، جلد ۳۴ شماره ۶۱، ۱۳۹۵، ص ۱۸-۵

۶. ر.ک. تهرانی، فرهاد، سلطانی، سینا، ترسیم نقشه رشت در سال ۱۲۸۷ ق. به دستور ناصرالدین‌شاه قاجار. منبع: دانشنامه تاریخ

معماری ایران‌شهر، دسترسی در تاریخ ۸ آبان ۱۳۹۸. ایرانشهر. <https://maresa.blogspot.com/1390/07/29/post-134>

۷. فلاحی، اکبر، رحیمی، غلامحسین، دارالفنون و نقش و جایگاهش در علوم و فنون نظامی در عصر ناصری، تاریخ علم، دوره ۱۱، شماره یک، بهار و تابستان ۱۳۹۲، صص ۴۷-۷۴ ص ۶۱

۸. ر.ک. نوری، مصطفی، سفرنامه مسیو برونیار به مازندران، پیام بهارستان، شماره ۴، تابستان ۱۳۸۸، ص ۲۰۴-۱۹۶

سند شماره یک: گزارش روز ۱۲ جمادالثانی ۱۲۸۲ دارالفنون^۱

امروز که روز یکشنبه دوازدهم شهر جمادی‌الثانی [۱۲۸۱] و روز امتحان بود، سرکار نواب مستطاب اشرف والا اعتضادالسلطنه وزیر علوم و جناب معتمدالملک محمدابراهیم‌خان و آخوند ملاعلی محمد، مهندس و مقرب‌الخاقان میرزا رضای مهندس‌باشی^۲ و موسیو بزک و مسیو کارلیان و جمعی دیگر از اصحاب امتحان به مدرسه مبارکه آمدند. شاگردان طبیعی که در نزد میرزا کاظم درسی از مقدمات زبان فرانسه و صرف نحو آن خوانده و تحصیل نموده بودند، به مجلس امتحان احضار شدند. موسیو بزک از هر یک از آن‌ها حکایت کوچکی سؤال نموده و بعد از آن از صرف و نحو جويا شده، جواب مطابق سؤال عرض کردند و نمره هر یک در طومار امتحان ثبت شد و تا دو ساعت به غروب مانده مجلس امتحان طول کشید. بعد مقرر شد تا تمامی شاگردان زبان در روز چهارشنبه امتحان شوند.

موسیو کنستان معلم نقاشی در روی صفحه‌ای با قلم مداد نشان شیر و خورشید طرح کرده به مدرسه آورده بود، به ملاحظه نواب والا [اعتضادالسلطنه] رسانید و بعد مواظب مشق نقاشی شاگردان خود شد.

موسیو ریشار به قرار روز گذشته به مدرسه آمده درس زبان انگلیسی به شاگردان تلگراف داده، بعد از دو ساعت مراقبت معاودت نمود. سه نفر از شاگردان مبتدی که در درس زبان بی‌اهتمامی می‌نمودند در صحن مدرسه با تازیانه تنبیه شدند و شاگردان طب نیز به مذاکره درس شیمی پرداختند. میرزا عبدالله و تقی میرزا و محمدحسن میرزا مشغول درس حساب و زبان به شاگردان مبتدی شدند.

■ [حاشیه ۱- دستخط اعتضادالسلطنه خطاب به ناصرالدین‌شاه]: روزنامه مدرسه مبارکه

دارالفنون از قراری است که به نظر مبارک می‌رسد. [نقش مهر]: اعتضادالسلطنه

■ [حاشیه ۲- دستخط جعفرقلی]: هو، روزنامه مدرسه مبارکه دارالفنون از قراری است که عرض

شد. [نقش مهر]: جعفرقلی

۱. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، آرشیو اسناد، سند شماره ۷۱۲ - ۲۹۵

۲. میرزا رضای مهندس که بعدها ملقب به میرزا رضای مهندس باشی شد، جزو ۵ نفری بود که عباس میرزا به انگلستان اعزام نمود، وی طرح اولیه ساختمان و بنای دارالفنون را ارائه داد وی از مهندسین درجه یک آن زمان بود < بسیار آدم قابل و در هندسه و قلعه سازی مهارت داشت. وی در ۹۶ سالگی و در سال ۱۲۹۹ ق. بدرود حیات گفت. چون فقط نام او در سند شماره یک آمده است، از توضیح بیشتر خودداری می‌شود. ر.ک. مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران، تهران، زوار، ۱۳۷۱، ج ۵، صص ۹۷-۹۶

سند شماره ۲

روزنامه وقایع اتفاقیه مدرسه مبارکه دارالفنون
به تاریخ یوم شنبه بیستم شهر ذی‌حجه الحرام [۱۲۸۳]
لغایت پنجشنبه بیست‌وششم شهر مزبور
که آنچه صورت وقوع یافته معروض می‌شود.^۱

میرزا عبدالغفار معلم علوم ریاضی در این هفته هم‌روزه به مدرسه مبارکه حاضر شده از علم نقشه‌کشی و هندسه و حساب درس به شاگردان سپرده خود داده، بعد از درس از درس‌های گذشته سؤالات نموده، سه نفر از شاگردان مشارالیه که در درس بی‌اهتمامی نموده بودند در صحن مدرسه با تازیانه تنبیه شدند. میرزا رضا معلم طب نیز هر روزه به مدرسه آمده از علم تشریح و معالجات، درس به شاگردان خود داده و تا بعد از ظهرها مواظب تعلیم درس بوده، بعد مراجعت کرد.

چهار نفر از شاگردان طب و یک نفر دواساز و سه نفر مهندس که حسب‌الامر قدر قدرت همایون شهریاری روحی و روح‌العالمین فداه مقرر شده بود که در رکاب نصرت انتساب همایون مأمور خراسان شوند، بقیه مواجب سنه ماضیه و مساعده هذلسننه آن‌ها را با انعام مرحمتی ملوکانه به توسط گماشتگان سرکار نواب مستطاب اشرف والا اعتضادالسلطنه وزیر علوم و با اطلاع رئیس مدرسه مبارکه داده، تدارک خود را دیده، روانه اردوی همایون شدند. دوی فرنگی و ایرانی که حسب‌الامر اعلی مقرر گشته بود همراه اردوی کیوان شکوه همایون باشد و به سربازان و ضعفا و فقرا داده شود، درین باب رئیس مدرسه حسب‌الحکم سرکار والا نهایت مواظبت را به عمل آورده، همه را حاضر کرده به همراهی یک نفر دواساز روانه اردو کرد که از قرار نسخه اطبا در بین راه به سربازان و فقرا و ضعفا بدهند. بعضی از جوهریات لازمه که به جهت عمل عکاسی حسب‌الامر اقدس اعلی مقرر شده بود در کارخانه مخزن‌الجواهر میرزا کاظم معلم طبیعی بسازد. در این چند روزه رئیس مدرسه کمال مراقبت را نموده، یکصد و پنجاه بطری جوهر الکلی و اطرو و آب مقطر و ورنی و سایر جوهریات درست کرده، تحویل گماشته آبدارباشی نمودند.

موسیو کارلیان معلم زبان فرانسه هم‌روزه بعد از ظهرها به مدرسه مبارکه آمده از کتاب حکایت و گرامر درس به شاگردان خود داده، قریب به دو ساعت مراقب درس بود، بعد مراجعت نمود.

۱. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، آرشیو اسناد، مجموعه سند شماره ۳۳۴۴ - ۲۹۵

موسیو ریشار معلم انگلیسی نیز از کتاب گرامر انگلیسی به شاگردان، تلگراف درس داده و نهایت مواظبت را در تعلیم درس مرعی داشت.

عالیجناب شیخ محمد صالح بعد از نماز از کتب فارسی و عربی درس به شاگردان خود داد.

میرزا کاظم معلم حکمت طبیعی از کتاب فیزیک و شیمی درس به شاگردان خود داد.

موسیو کنستان معلم نقاشی به قرار ایام گذشته به مدرسه حاضر شده، از قواعد مشق نقاشی تعلیمی به شاگردان خود داده، چند نفر از شاگردان که در مشق نقاشی ترقی کرده بودند، نمره نوزده و شانزده گرفتند و دو نفر دیگر از آن‌ها که بی‌اهتمامی کرده بودند در صحن مدرسه مدت دو ساعت به قراول افتادند.

محمود آقا معلم پیاده‌نظام در این هفته مریض بود به مدرسه حاضر نشد ولی شاگردان پیاده به خواندن درس‌های گذشته مشغول شدند.

■ [حاشیه ۱- دستخط جعفر قلی]: هو، روزنامه مدرسه مبارکه دارالفنون از قراری است که عرض شده است. [نقش مهر]: جعفر قلی

■ [حاشیه ۲- دستخط اعتضاد السلطنه]: هو روزنامه مدرسه مبارکه از قراری است که عرض شد، [نقش مهر]: اعتضاد السلطنه

سند شماره ۳

روزنامه وقایع اتفاقیه مدرسه مبارکه دارالفنون
به تاریخ یوم دوشنبه غره شهر محرم الحرام ۱۲۸۴،
لغایت سه‌شنبه شانزدهم شهر مزبور
آنچه صورت وقوع یافته معروض می‌شود.^۱

عموم شاگردان و اهالی مدرسه مبارکه دهه عاشورا به ملاحظه استماع ذکر مصائب خامس آل عبا علیه‌آل الف تحیه و الثنا و دعاگویی ذات خجسته صفات اعلی حضرت قدر قدرت شاهنشاه دین‌پناه روحی و روح‌العالمین فداه مرخص شدند و روز شنبه سیزدهم جمیع شاگردان و اهالی مدرسه و معلمان به مدرسه مبارکه آمدند. فصلی از علم‌امراض و اورام و آلات تغذیه و تشریح عظام میرزا رضای معلم طب به شاگردان سپرده خود درس داد و بعد از درس‌های گذشته سؤال کرد. یک دو نفر از

۱. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، آرشیو اسناد، سند شماره ۳۳۴۴ - ۲۹۵

شاگردان در تحصیل درس دقت و اهمی‌نمائی نداشتند، در صحن مدرسه با تازیانه تنبیه شده بعد مشغول درس شدند.

میرزا عبدالغفار معلم علوم ریاضی از علم هندسه دسکرپ تیو [هندسه رومی] در خصوص تسطیح اجسام چنان‌که صانع آلات و ادوات بتوانند از روی این نقش‌ها هر آلتی بسازند، درس به شاگردان خود داده، کمال مواظبت و مراقبت را در تعلیم درس مرعی داشته و دارد.

موسیو کنستان، معلم نقاشی به قرار ایام گذشته به مدرسه حاضر شده، از قواعد مشق نقاشی، مشقی و تعلیمی به شاگردان خود داده، دو نفر از شاگردان مشارالیه که در فن نقاشی و شبیه‌کشی خوب ترقی کرده بودند نمره ۱۸ و ۱۹ که علامت ترقی است گرفتند.

میرزا کاظم معلم حکمت طبیعی از کتاب شیمی در باب املاح سود خاصه سیلیکات‌ها که بلور محلول‌اند به شاگردان خود درس داده و بعد از درس‌های گذشته سؤال کرد.

موسیو کارلیان معلم زبان فرانسه، بعد از ظهر به مدرسه حاضر شده از کتاب گرامر و حکایت به شاگردان خود درس داده، قریب دو ساعت مراقب درس بود، بعد مراجعت کرد.

موسیو ریشار در این چند روزه به مدرسه حاضر نشد، ولی شاگردان تلگراف به خواندن درس‌های گذشته مشغول شدند.

شیخ محمد صالح معلم فارسی و عربی مرید بود و به مدرسه نتوانست بیاید، شاگردان مشارالیه به خواندن درس‌های سابق پرداختند.

چون این اوقات جهت اعتدال هوا و ظرفیت ایام تحصیل شاگردان مدرسه بهتر پیشرفت داشت، لهذا رئیس مدرسه مبارکه با معلم در باب تحصیل متعلمین گفت‌وگو کرده، از برای عموم متعلمین در هر روز سه درس قرار دادند و ساعات روز را از این قرار تقسیم نمودند:

◆ نیم ساعت قبل از دسته، عموم شاگردان باید در مدرسه مبارکه حاضر باشند و در همین ساعت سان آن‌ها دیده شود.

◆ سر دسته نیز عموماً در یکی از اطاق‌های بزرگ که به جهت آن‌ها ترتیب داده‌اند حاضر شده، میرزا کاظم معلم طبیعی، درسی از مقدمات فیزیک بگوید مدت این ساعت^۱ دو ساعت است.

۱. مراد «درس» بوده که اشتهاً ساعت نوشته شده است.

♦ و پس از اتمام این درس هر یک از طبقات متفرق شده به اطاق‌های مخصوص خود بروند و معلم هر طبقه در همان اطاق حاضر شده درس متعلق به خود را بگوید. و مدت این درس نیز دو ساعت الی دو ساعت و نیم است.

♦ پس از اتمام درس مخصوص، سه ساعت به جهت صرف نهار و نماز و آسایش آن‌هاست.

♦ و بعد از سه ساعت چند مجلس درس که منعقد است، از زبان فرانسه و علوم ریاضی که باید هر طبقه از معلمان در آن مجالس حاضر شوند و مشغول درس زبان و حساب و غیره باشند.

♦ و در روز یکشنبه و سه‌شنبه از همین قرار معمول و مجرا گردد.

■ [حاشیه ۱- دستخط جعفرقلی]: هو، روزنامه مدرسه مبارکه دارالفنون از قراری است که عرض شده است. نقش مُهر: جعفرقلی

■ [حاشیه ۲- دستخط اعتضادالسلطنه]: هو روزنامه مدرسه دارالفنون از قراری است که عرض شد. نقش مُهر: اعتضادالسلطنه

سند شماره ۴:

روزنامه وقایع اتفاقیه مدرسه مبارکه دارالفنون
به تاریخ یوم چهارشنبه هفدهم شهر محرم الحرام ۱۲۸۴
لغایت یوم پنجشنبه بیست و پنجم شهر مزبور
آنچه صورت وقوع یافته معروض می‌شود.^۱

سرکار نواب مستطاب اشرف والا اعتضادالسلطنه وزیر علوم محض رسیدگی امورات کلیه مدرسه مبارکه و سرکشی درس‌های جمیع معلمان و متعلمین به مدرسه آمدند، به هر یک از اطاق‌های معلمان رفتند، حضوراً از هر صنفی از شاگردان مسائل چندی سؤال کردند و جواب مطابق سؤال عرض نمودند.

سرکار نواب والا از سعی و اهتمام معلمان در تعلیم درس، شاگردان را تحسین فرمودند و خوشوقت گشتند، دو نفر از شاگردان در تحصیل درس کوتاهی و غفلت داشتند، تنبیه بلیغ از آنان شد که من بعد در تحصیل درس سعی و جاهد باشند.

۱. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، آرشیو اسناد، سند شماره ۳۳۴۴ - ۲۹۵

میرزا عبدالغفار معلم علوم ریاضی همه‌روزه بر سبیل استمرار به مدرسه حاضر شده به متعلمین جدید هندسه که سپرده او هستند در هر هفته دو روز از علم مثلثات مستقیمه الخطوط درس داده و بعد از کلیات آن علم گفت‌وگو نموده و می‌نماید و متعلمین قدیم نیز در این ضمن مشغول مذاکره و مباحثه می‌شوند و روز شنبه و یکشنبه و سه‌شنبه را متعلمین قدیم و جدید به اتفاق مشغول تحصیل علم نقشه‌کشی بوده و می‌باشند و این علم مرکب از چند نوع هندسه است و تا کنون سه نوع از آن را به شاگردان درس داده و حال مشغول به آموختن نوع چهارم است و آن معروف به هندسه دسکریپ‌تیو یعنی علم تسطیح اجسام، چنان که هر صنعتگر و معماری بتواند از روی نقوشات آن علم هر آلتی را با کمال دقت ترتیب دهد و هر عمارتی را بنا کند.

و میرزا احمد حکیم باشی هر روز یکشنبه و چهارشنبه به مدرسه آمده از کتاب شرح نفیسی و امراض، درس به شاگردان طب داده و مدت دو ساعت مشغول درس شده، بعد مراجعت کرد.

میرزا رضای معلم طب هم به شاگردان مزبور از علم تشریح و امراض در مبحث اورام و آلات تنفس گفت‌وگو کرد و بعد مشغول ترجمه روزنامه شد.

محمود آقا معلم پیاده‌نظام در این هفته همه‌روزه به مدرسه مبارکه حاضر شده از درس‌های گذشته که به شاگردان خود تعلیم داده بود، امتحان نموده و اغلب از آن‌ها در تحصیل درس خوب ترقی کرده بودند نمره ۱۹ و ۱۶ و ۱۸ که علامت ترقی است داده و بعد از اتمام امتحان شروع به درس اردو زدن قراول خدمات داخله و خدمات سفر و اطلاعات جنگی و حمل‌ونقل قورخانه و آذوقه و نقشه‌کشی نموده و نهایت مراقبت در تعلیم مرعی داشته از اینکه شاگردان مشارالیه کم بود و مراتب به عرض سرکار نواب والا رسید، مقرر داشتند که چند نفر شاگرد با استعداد و با سواد به او بسپارند.

محمدتقی خان معلم مکانیک به شاگردان طب و طبیعی از حکایات فرانسه درس تعلیم نمود و بعد از کتاب تاریخ ترجمه نمود.

عالیجناب شیخ محمد صالح بعد از ادای فریضه ظهر از کتب فارسیه و عربیه درس به شاگردان خود داده، دو نفر از شاگردان مشارالیه که در درس بی‌اهتمامی می‌نمودند در صحن مدرسه مدت دو ساعت به قراول افتاده، بعد مرخص شده مشغول تحصیل درس شدند.

یک ساعت از روز گذشته عموم شاگردان نزد میرزا کاظم معلم حکمت طبیعی از کتاب فیزیک در تعاریف و موضوع و فواید حکمت طبیعی و خواص کلیه اجسام درس خواندند و بعد از ظهر نیز معلم مزبور از کتاب شیمی در باب اقسام املاح

نوشادری به شاگردان مخصوص خود درس گفت و پس از درس مشغول ترجمه روزنامه شد.

موسیو کارلیان معلم زبان فرانسه بعدازظهر به مدرسه آمده از کتاب حکایت و گرامر درس به شاگردان خود داده، مدت دو ساعت مراقب درس شده، بعد مراجعت کرد.

موسیو کنستان معلم نقاشی به قرار ایام گذشته به مدرسه آمده از قواعد مشق نقاشی به شاگردان سپرده خود تعلیمی داده، بعضی از شاگردانش که خوب ترقی کرده بودند نمره ۲۰ که علامت ترقی است داده شد. یک نفر از شاگردان مشارالیه که غفلت و مسامحه در مشق داشت مدت دو ساعت به قراول افتاد.

شاگردان تلگراف مشغول مذاکره زبان انگلیسی و مشق تلگراف مرس شدند. عملجات چاپخانه با رئیس خود همه‌روزه به کارخانه جنب مدرسه حاضر شده مشغول نوشتن روزنامجات دولتی و ملتی و غیره می‌باشند. و استاد حیدرعلی نجارباشی و آقا محمدتقی صحاف‌باشی با عملجات متعلقه به خود هر روز در کارخانه خودشان حاضر می‌شوند و مشغول ساختن میز و صندلی و سایر آلات نجاری، و جلد کردن کتاب و غیره می‌باشند. و استاد جوانی علاقبند هم به صنعت خود مشغول است.

■ [حاشیه ۱، دستخط جعفرقلی]: هو، روزنامه مدرسه مبارکه دارالفنون از قراری است که عرض شده است. [نقش مهر]: جعفرقلی

■ [حاشیه ۲، دستخط اعتضادالسلطنه]: روزنامه مدرسه مبارکه از قراری است که عرض شد. [نقش مهر] اعتضادالسلطنه

سند شماره ۵

روزنامه وقایع اتفاقیه مدرسه مبارکه دارالفنون
به تاریخ یوم شنبه بیست و هفتم شهر محرم الحرام ۱۲۸۴
لغایت یوم پنجشنبه سیم شهر صفرالمظفر
آنچه صورت وقوع یافته معروض می‌شود^۱

روز سه‌شنبه غزه شهر صفرالمظفر سرکار نواب مستطاب اشرف والا اعتضادالسلطنه وزیر علوم به مدرسه مبارکه آمدند و به عموم درس‌های معلمان و متعلمین رسیدگی کردند.

۱. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، آرشیو اسناد، سند شماره ۳۳۴۴-۲۹۵

چند نفر از شاگردان مهندس نقشه کشیده و حاضر داشتند، به ملاحظه سرکار والا رسانیدند و تا بعد از ظهر در مدرسه بوده بعد معاودت نمودند. میرزا عبدالغفار معلم علوم ریاضی به شاگردان هندسه درسی از علم هندسه و دسکرپ تپو در قاعده تسطیح اشکال مسطحه و تعیین ابعاد حقیقی هر شکلی از روی تسطیح آن داده و روز چهارشنبه و پنجشنبه را هم از علم مثلثات مستقیمه الخطوط در خصوص استخراج جیب [سینوس] و جیب تام [کسینوس] و اضلال [تانژانت] و اضلال تام [کتانژانت] جمیع قوس‌ها از صفر درجه تا چهل و پنج درجه درس تعلیم نموده و نهایت مراقبت در درس شاگردان خود داشته و دارد.

موسیو کنستان معلم نقاشی همه‌روزه به مدرسه حاضر شده، از قواعد مشق نقاشی تعلیمی به شاگردان خود داده، یک دو نفر از شاگردان مشارالیه در مشق نقاشی غفلت و مسامحه نموده بودند، در صحن مدرسه با تازیانه تنبیه شدند. میرزا کاظم معلم حکمت طبیعی هر روزه بر سبیل استمرار به مدرسه آمده از کتاب فیزیک به جمیع شاگردان درس داده و بعد از ظهر نیز از کتاب شیمی در باب املاح نوشادری درس به شاگردان مخصوص خود تعلیم نموده و می‌نماید. موسیو کارلیان معلم زبان فرانسه بعد از ظهر به مدرسه حاضر شده، از کتاب حکایت و گرامر درس به شاگردان خود داده، قریب به دو ساعت مواظب درس شده بعد معاودت نمود.

شاگردان تلگراف هم به مذاکره و مباحثه درس‌های گذشته پرداختند. محمود آقا معلم پیاده‌نظام در این هفته هر روزه به مدرسه آمده، از درس‌های گذشته از شاگردان خود سؤال کرده، چهار نفر از شاگردان پیاده که از عهده سؤال خوب برآمده بودند نمره ۱۶ و ۱۷ داده و چند نفر دیگر که در تحصیل درس کوتاهی و مسامحه کرده بودند، در صحن مدرسه مدت دو ساعت به قراول افتادند. عالیجناب شیخ محمد صالح، معلم فارسی و عربی، بعد از ادای فریضه ظهر، از کتاب تاریخ و مقدمات عربی درس به شاگردان خود داده، بعد مراجعت نمود. محمد تقی خان معلم مکانیک، از کتاب حساب درس به شاگردان سپرده خود داد. میرزا رضا معلم طب از امراض و کتاب تشریح درس به شاگردان خود تعلیم نمود و شاگردان نیز بعد از درس به مذاکره مشغول شدند.

■ [حاشیه ۱- دستخط جعفرقلی خان]: هو، روزنامه مدرسه مبارکه دارالفنون از قراری است که عرض شده است. [نقش مهر]: جعفرقلی

■ [حاشیه ۲- بالای صفحه دستخط اعتضادالسلطنه]: هو، روزنامه مدرسه از قراری است که عرض شد. [نقش مهر] اعتضادالسلطنه

سند شماره ۶

روزنامه وقایع اتفاقیه مدرسه مبارکه دارالفنون
به تاریخ یوم شنبه پنجم شهر صفرالمظفر ۱۲۸۴،
لغایت پنجشنبه دهم شهر مزبور
آنچه صورت وقوع یافته معروض می شود^۱

روز چهارشنبه نهم شهر حال سرکار نواب مستطاب اشرف والا اعتضادالسلطنه وزیر علوم به مدرسه مبارکه آمدند، به عموم درس‌های معلمان و متعلمین رسیدگی کردند. تصویرات چندی که شاگردان نقاش کشیده و حاضر داشتند به نظر نواب والا رسانیدند و تا بعد از ظهر در مدرسه بوده بعد معاودت نمودند.

میرزای معلم طب از کتاب امراض در فصل اورام مجرای تنفس و از کتاب تشریح در مبحث عظام^۲ درس به شاگردان طب داد و روز سه‌شنبه هشتم شهر مزبور نیز طفلی به سن هشت سال که از اهل مازندران بود و سنگ مثانه داشت در حضور شاگردان با آلات جراحی سنگ او را بیرون آورده و بعد از سه روز معالجه و مداوا شفا یافته معاودت به وطن خود نمود.

و میرزا عبدالغفار معلم علوم ریاضی در این هفته همه‌روزه به مدرسه حاضر شده از قاعده تسطیح اجسام و اشکال مسطحه بر وفق قواعد هندسه دسکرتیو و در طریق تعیین طول اضلاع و تعداد زوایای اشکالی که در هوا واقع هستند درس به شاگردان سپرده خود داده و قریب دو ساعت مواظب درس بود. بعد شاگردان به مذاکره و مباحثه مشغول شدند، سه نفر از شاگردان مشارالیه که در تحصیل درس بی‌اهتمامی داشتند در صحن مدرسه با تازیانه تنبیه شدند.

عالیجناب میرزا احمد حکیم‌باشی، روز یکشنبه و چهارشنبه را به مدرسه آمده، از کتاب **قانون** درس به شاگردان طب داده، بعد از دو ساعت مراقبت معاودت نمود.

میرزا کاظم معلم حکمت طبیعی هر روزه به مدرسه حاضر شده، از کتاب فیزیک در باب قوا و حرکات و شرایط سکول^۳ اجسام و اقسام مسکول^۴ آن‌ها و

۱. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، آرشیو اسناد، سند شماره ۲۹۵- ۳۳۴۴ و آلبوم ۱۱ ص ۱۹۵
۲. عظام: جمع عظم. عظم. [ع] [ع] استخوان. به فارسی استخوان و به ترکی سموک نامند. (دهخدا)
۳. وزن، ثقل
۴. مسکول: ثقلیه

قوت ثقل و وزن حقیقی و مجازی درس به جمیع شاگردان مدرسه داده و تا وقت ظهر مشغول درس شده و بعدازظهر نیز از کتاب دوم شیمی در خصوص اقسام املاح نوشادری و طرز ساختن^۱ آن‌ها درس به شاگردان مخصوص خود تعلیم نموده و کمال اهتمام را در تعلیم درس شاگردان مرعی داشته و دارد. موسیو ریشار معلم زبان انگلیسی در این هفته به مدرسه آمده از کتاب گرامر انگلیسی درس به شاگردان تلگراف داده و بعد از درس شاگردان مشغول مشق تلگراف مرس شدند.

موسیو کارلیان معلم زبان فرانسه مریض بود به مدرسه حاضر نشد و شاگردان مشارالیه نیز به خواندن درس‌های گذشته مشغول شدند.

عالیجناب شیخ محمدصالح معلم فارسی و عربی بعد از ادای فریضه ظهر از کتاب تاریخ و مقدمات عربی درس به شاگردان خود داده و بعد از درس مراجعت کرد. محمود آقا معلم پیاده‌نظام همه‌روزه به مدرسه آمده از کتاب حرکت افواج درس به شاگردان خود داده و بعد از درس از درس‌های گذشته امتحان نموده، چهار نفر از شاگردان مشارالیه که در امتحان درس نمره صفر داشتند، در صحن مدرسه مدت دو ساعت به قراول افتادند.

محمدتقی خان معلم مکانیک از مقدمات حساب درس به شاگردان سپرده تعلیم نمود و بعضی از شاگردان مشارالیه که در درس کمال سعی و اهتمام را نموده بودند، نمره ۱۴ و ۱۵ که علامت ترقی است گرفتند.

موسیو کنستان معلم نقاشی به قرار ایام گذشته به مدرسه آمده از قواعد مشق نقاشی مشقی و تعلیمی به شاگردان خود داده، مدت دو ساعت مشغول مشق شده بعد مراجعت کرد.

عمله‌جات چاپخانه که در جنب مدرسه واقع است، هر روزه با رئیس خود به کارخانه حاضر شده، مشغول نوشتن روزنامه دولتی بوده و می‌باشند و استاد حیدر نجاریاشی و هفتاد جوانی علاقبند هر روزه به مدرسه مبارکه آمده در کارخانه نجاری و علاقبندی مشغول ساختن میز و صندلی^۲ و غیره می‌باشند.

■ [حاشیه ۱- دستخط جعفرقلی]: هو، روزنامه مدرسه مبارکه دارالفنون از قراری است که عرض شده است. [نقش مهر]: جعفرقلی

■ [حاشیه ۲- دستخط اعتضادالسلطنه]: روزنامه مدرسه مبارکه از قراری است که عرض شد. [نقش مهر]: اعتضادالسلطنه

۱. ساختن در متن سند دوبار تکرار شده است.

۲. اصل: صندلی

سند شماره ۷

روزنامه وقایع اتفاقیه مدرسه مبارکه دارالفنون
به تاریخ یوم شنبه دوازدهم شهر صفرالمظفر ۱۲۸۴
لغایت پنجشنبه هفدهم شهر مزبور
آنچه صورت وقوع یافته معروض می‌شود^۱

میرزا کاظم معلم حکمت طبیعی هر روزه بر سیبیل استمرار، یک ساعت از روز گذشته به مدرسه مبارکه حاضر شده از کتاب فیزیک در باب شرایط صحت ترازو و قواعد متعلقه به شاهین و کفین و سنجیدن اوزان حقیقی اجسام و سقوط اجسام درس به شاگردان طب و پیاده و هندسه و طبیعی داده و قریب دو ساعت مراقب تعلیم درس بوده و بعد از ظهر نیز به شاگردان مخصوص خود از کتاب شیمی در خصوص بریوم [باریم] که یکی از اجسام مفرده فلزی است و از قبیل فلز متعلق به آهنک است، درس تعلیم نموده و طریقه ساختن و خواص این فلز را بیان نمود.

میرزا عبدالغفار معلم علوم ریاضی همه‌روزه به مدرسه حاضر شده از علم مثلثات در قاعده استعمال جداول لگاریتم جیب^۲ و ظل^۳ و در ترتیب آن جداول درس به شاگردان خود داده و چند مسئله هم از علم هندسه دسکرپتیو مذاکره نموده، بعضی از شاگردان که در درس کوتاهی داشتند در صحن مدرسه مدت دو ساعت به قراول افتاده، بعد مشغول تحصیل درس شدند.

میرزا رضا معلم طب به قرار ایام گذشته، به مدرسه آمده، از کتاب تشریح عظام و اورام مجرای تنفس درس به شاگردان خود داده، قریب دو ساعت مواظب درس بود، بعد مراجعت کرد.

محمود آقا معلم پیاده‌نظام، همه‌روزه به مدرسه آمده از درس‌های گذشته از شاگردان سپرده خود سؤال کرد، بعضی از آن‌ها که خوب از عهده جواب برآمدند، نمره ۱۷ و ۱۹ و برخی دیگر که در درس اهتمام و سعی نداشتند

۱. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، آرشیو اسناد، سند شماره ۳۳۴۴ - ۲۹۵

۲. (اسم) (عربی: جیب، جمع: جیوب) [آق‌دیمی] zeyb (ریاضی) = سینوس (دهخدا)

۳. ظل، خط ظل. [خ ط ظل ل] (ترکیب اضافی، امرکب) نزد ارباب هیئت خط واصل بین رأس مقیاس و رأس ظل باشد. (یادداشت بخط مؤلف - دهخدا)، قطر ظل، خط سایه.

.... ابوالوفای برازجانی ریاضی‌دان ایرانی، تائزانت را به عنوان «ظل» وارد مثلثات کرد و جدولی برای سینوس‌ها تنظیم کرد که ۳۰ دقیقه به ۳۰ دقیقه مقدار سینوس‌ها را معین می‌کرد...

منبع: تاریخ ریاضیات/ پرویز شهریاری. نوشته شده در سه شنبه یکم دی ۱۲۸۸ ساعت ۲۳:۴۷ توسط مهشاد شیرزایی.

و غایب شده بودند از قرار تفصیل [ذیل] است. و از روز شنبه آینده از مشق باطالیان و سایر درس‌ها سؤال خواهد شد.

♦ شاگرد اینک که خوب از عهده سؤال برآمدند: حسن میرزا، حسین...، میرزا عباس

♦ شاگردانی که... از درس نموده بودند: میرزا سلیمان.. عالیجناب شیخ محمد صالح معلم فارسی و عربی بعد از نماز جماعت از کتب فارسیه و عربیه درس به شاگردان خود داد.

موسیو کنستان معلم نقاشی از قواعد مشق نقاشی، مشقی و تعلیمی به شاگردان خود داده و دو نفر از شاگردان که در مشق اهتمام و سعی نمودند و از عهده کشیدن تصویرات خوب برآمده بود نمره ۱۶ که علامت ترقی است گرفتند. موسیو ریشار معلم زبان انگلیسی، هر روزه بعد از ظهر به مدرسه آمده از کتاب گرامر و لغات انگلیسی درس به شاگردان تلگراف مرس داده مدت دو ساعت مشغول تدریس شده، بعد مراجعت کرد.

موسیو کارلیان معلم زبان فرانسه از کتاب حکایت و گرامر درس به شاگردان سپرده خود داده بعد از دو ساعت مراقبت معاودت نمود.

محمدتقی خان معلم مکانیک از مقدمات زیست و حساب درس به شاگردان خود داد. دو نفر از شاگردان او که در تحصیل مسامحه داشتند^۱ در صحن مدرسه با تازیانه تنبیه شدند.

محمدحسن میرزا از علم حساب به شاگردان طب درس داد و حاجی خان نیز به شاگردان نقاشی درس در مسائل حساب تعلیم نمود.

■ [حاشیه ۱- دستخط جعفرقلی]: هو، روزنامه مدرسه مبارکه دارالفنون از قراری است که عرض شده است. [نقش مهر]: جعفرقلی

■ [حاشیه ۲- دستخط اعتضادالسلطنه]: هو، روزنامه مدرسه از قراری است که عرض شد. [نقش مهر]: اعتضادالسلطنه

سند شماره ۸

روزنامه وقایع مدرسه مبارکه دارالفنون
به تاریخ روزشنبه دهم شهر ربیع الاول [۱۲۸۴]
لغایت پنجشنبه پانزدهم شهر مزبور
آنچه صورت وقوع یافته معروض می‌شود^۱

موسیو کنستان معلم نقاشی در این هفته هر روزه به مدرسه مبارکه حاضر شده از قواعد مشق نقاشی، مشقی و تعلیمی به شاگردان سپرده خود داده، نهایت مراقبت در آموختن مشق نقاشی نموده، اغلب از شاگردان مشارالیه خوب ترقی کرده‌اند و از عهده شبیه‌سازی خوب برآمده و برمی‌آیند، خصوص میرزا جعفر که خلیفه شاگردان مشارالیه است که در فن نقاشی ماهر شده است و بعد از رفتن معلم، مشارالیه مواظب تعلیم مشق شاگردان مزبور بوده و هست.

موسیو ریشار معلم زبان انگلیسی نیز به قرار ایام گذشته به مدرسه آمده، از لغات انگلیسی و کتاب گرامر درس به شاگردان تلگراف مرس داده، قریب دو ساعت مراقب بوده بعد مراجعت می‌نماید. دو نفر از شاگردان مشارالیه که در تحصیل درس غفلت و مسامحه داشتند در صحن مدرسه با تازیانه تنبیه شدند. موسیو کارلیان معلم زبان فرانسه هر روزه به مدرسه حاضر شده از کتاب گرامر و غیره دیکته می‌نماید، و شاگردان به فرانسه نوشته، او تصحیح نمود، و بعد از دیکته از کتاب تاریخ فرانسه هم درس تعلیم نمود، مدت دو ساعت روزها را مشغول درس شده بعد معاودت می‌کند.

میرزا کاظم معلم طبیعی همه‌روزه یک ساعت از روز رفته به مدرسه مبارکه حاضر گشته به عموم شاگردان که در یکی از اطاق‌های بزرگ مدرسه حاضرند درسی از کتاب شیمی گفته و بعد از ظهر از کتاب فیزیک هم درس به شاگردان سپرده خود تعلیم نمود، دو ساعت به غروب مانده مراجعت می‌کند.

میرزا عبدالغفار معلم علوم ریاضی از علم هندسه به شاگردان مخصوص خود درس داده، قریب سه ساعت مشغول درس شده، بعد مشغول مذاکره و مباحثه شد. عالیجناب شیخ محمد صالح معلم فارسی و عربی بعد از ادای فریضه ظهر از کتب فارسی و عربی درس به شاگردان خود داد. و میرزا رضای معلم طب هم هرروزه از کتاب تشریح درس به شاگردان طب داده، دو نفر از شاگردان طب که در تحصیل درس اهتمام نداشتند مدت دو ساعت در صحن مدرسه قراول افتاده، بعد مرخص شده مشغول درس شدند.

۱. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، آرشیو اسناد، سند شماره ۳۳۴۴ - ۲۹۵

محمود آقا معلم پیاده‌نظام هم از مشق دسته و افواج درس به شاگردان سپرده خود داد.

■ [حاشیه ۱- دستخط جعفرقلی]: هو، روزنامه مدرسه مبارکه دارالفنون از قراری است که عرض شده است. [نقش مهر]: جعفرقلی

■ [حاشیه ۲- دستخط اعتضادالسلطنه]: هو، روزنامه مدرسه از قراری است که عرض شده. [نقش مهر]: اعتضادالسلطنه

سند شماره ۹

روزنامه مدرسه مبارکه دارالفنون

به تاریخ یوم شنبه بیست و هفتم شهر جمادی‌الثانی ۱۲۸۴
آنچه صورت وقوع یافته معروض می‌شود.^۱

موسیو ریشار و معلم زبان انگلیسی بعدازظهر به مدرسه مبارکه حاضر شده، از کتاب گرامر و لغات انگلیسی که نوشته و چاپ شده است، درس به شاگردان تلگراف مرس داده، بعد از درس مذاکره‌ای از درس‌های گذشته کرده، دو نفر از شاگردان مشارالیه که در تحصیل درس بی‌اهتمامی نموده بودند، مدت یک ساعت در صحن مدرسه قراول افتاده، بعد مرخص شده مشغول درس شدند. موسیو کنستان معلم نقاشی به مدرسه آمده، از قواعد مشق نقاشی مشقی و تعلیمی به شاگردان سپرده خود داده، قریب دو ساعت مواظب مشق بوده، بعد مراجعت کرد.

میرزا عبدالغفار معلم علوم ریاضی از علم نقشه‌کشی و مثلثات در قواعد کلیه و حل انواع مثلثات غیرقائمه الزوایا مذاکره به‌جهت شاگردان خود کرده و مسائل چندی هم سؤال نموده، جواب مطابق سؤال عرض کردند.

میرزا کاظم معلم حکمت طبیعی نیز از کتاب شیمی در باب کارخانه کلرودوشو که در سفید کردن اجسام آلیه و جامه و کتان و امثال آنها معمول است و جهت رفع تعفن هوا و خروجات به‌کار می‌رود درس به شاگردان مخصوص خود داده، چون ایام این فصل بسیار کوتاه شده، معلمان در باب عده درس‌ها قرار دادند که تا روزها کوتاه است درس فیزیک پنج‌شنبه‌ها بعدازظهر سه ساعت عام باشد و سایر ایام شاگردان به درس‌های مخصوص خود پردازند.

۱. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، آرشیو اسناد، سند شماره، ۱۱۳- ۲۹۵، آلبوم ۴، ص ۴۴

میرزارضا معلم طب از کتاب تشریح وامراض درس به شاگردان طب تعلیم نموده، بعد از دو ساعت مراقبت، معاودت نمود.

عالیجناب شیخ محمدصالح به شاگردان سپرده خود از کتب فارسیه و مقدمات عربیه درس داده و بعدازظهر نماز خوانده همه شاگردان به سر نماز جماعت حاضر شدند.

موسیو کارلیان معلم زبان فرانسه یک ساعت از ظهر گذشته به مدرسه آمده از کتاب حکایت و گرامر درس به شاگردان خود داده مدت دو ساعت مشغول درس شده، بعد مراجعت کرد.

محمود آقا معلم پیاده‌نظام بعد از مشق افواج قاهره به مدرسه حاضر شده، از مشق حرکت افواج و مشق باطالیان^۱ و مخبران و بعضی قواعد حیلہ جنگی درس به شاگردان خود داده و بعد از دو ساعت مراقبت مراجعت کرد.

ذوالفقارخان سرهنگ به اتفاق محمدحسن میرزا شاگرد پیاده مدرسه، اول طلوع آفتاب در بیرون شهر به سربازان مهندس مشق تفنگ و حرکت پا داده، از اینکه این اوقات مشق تفنگ و حرکت پا بالتمام آموخته بودند، شروع به ساختن قلعه فوری کردند که قواعد آن را به سربازان مزبور بیاموزند، بعضی اسباب لازمه می‌خواستند. به رئیس مدرسه اظهار داشته، راه‌انداخت.

■ حاشیه ۱- دستخط جعفرقلی خان: هو، روزنامه مدرسه مبارکه دارالفنون از قراری است که عرض شده است. [نقش مهر]: جعفرقلی

■ حاشیه ۲- دستخط اعتضادالسلطنه: هو، روزنامه مدرسه از قراری است که عرض شده است. [نقش مهر]: اعتضادالسلطنه

۱. باطالیان: توپخانه